

Ostatni rozdział skupia się na ukazaniu dwóch głównych nurtów prawosławnej tradycji liturgicznej upowszechnionych w wyniku pojawienia się drukowanych ksiąg liturgicznych. W rozdziale piątym przedstawiam rozwój greckiej i słowiańskiej tradycji, opartej na normach i zasadach wskazanych w drukowanych „Typikonach”.

Wnioski wynikające z przedstawionych badań zostały przedstawione w zakończeniu, które stanowi podsumowanie, lecz również ukazuje na nowe pola badawcze.

W efekcie pracy badawczej książka przedstawia syntezę rozwoju prawosławnej tradycji liturgicznej. Zachowując historyczną ciągłość przedstawiono zarówno te elementy, które doczekały się naukowych opracowań, jak i te, które nie znalazły się do tej pory w centrum zainteresowań liturgistów i teologów. Przeprowadzona synteza nie opiera się na narzuconym założeniu lecz wynika bezpośrednio z historycznej i teologicznej analizy poszczególnych źródeł.

W efekcie przeprowadzonych wnikliwych badań rozwoju prawosławnej tradycji liturgicznej, ukazana została jej historyczna ciągłość. Na podstawie analizy poszczególnych nabożeństw, ich dobowych, tygodniowych i rocznych cykli i innych charakterystycznych elementów tradycji liturgicznych, tj. hymnografii, ceremoniału, śpiewu, architektury i wystroju świątyń, badania ukazują ewolucyjną formę rozwoju prawosławnej tradycji liturgicznej, która nieustannie ubogacana zachowywała zgodność z fundamentem, na którym się zrodziła. Dalszym efektem badań jest wskazanie na kierunki tego rozwoju, który chociaż zachował kategorię przyrostową, tj. wprowadzane zmiany miały charakter ewolucyjny, to jednak nie poddają się dalszej klasyfikacji i jednostronnemu ukierunkowaniu. Ewolucyjność rozwoju, przy jednoczesnym zachowaniu zgodności z wcześniejszą tradycją, nie była bowiem skanalizowana, lecz wielokierunkowa.

Owocem pracy badawczej jest ukazanie głębszej złożoności lokalnych tradycji liturgicznych, na którą wcześniej liturgiści nie wskazywali. W książce udowadniam, iż palestyńska tradycja liturgiczna traktowana dotychczas przez liturgistów w kategorii jednego, bądź dwóch nurtów praktyki lokalnej (miejska-katedralna oraz monastyczna), powinna być traktowana jako trzy tradycje: katedralna Bazyli Zmartwychwstania, monastyczna św. Sawy oraz neopalestyńska. Dla każdej z nich, oprócz wspólnych elementów, zostały ukazane również i te, które świadczą o ich autonomicznym i samodzielnym rozwoju. Wzajemne zależności, istniejące pomiędzy wszystkimi lokalnymi praktykami, nie są w nich na tyle dominujące, by móc traktować je jako jedną, spójną tradycję.

Efektem pracy badawczej jest odkrycie potencjalnych kierunków dalszych badań. W wyniku analizy i systematyzacji tradycji liturgicznych objawia się bogactwo prawosławnej tradycji liturgicznej, które nie jest w dostateczny sposób zanalizowane. W tej sferze wskazać należy brak pogłębionych opracowań dotyczących obrzędów sakramentalnych i tradycji nie związanych z kalendarzem liturgicznym a zależnych od ludzkich potrzeb. Rozwijane od okresu wczesnochrześcijańskiego obrzędy i tradycje związane z życiem człowieka do dzisiejszego dnia nie doczekały się naukowego i kompleksowego opracowania. Dalszej pracy badawczej wymaga również historyczna analiza liturgicznej funkcji ikony, liturgicznego charakteru architektury sakralnej i wewnętrznej organizacji świątyń, utensylii liturgicznych czy szat kapłańskich.

Przeprowadzona praca badawcza staje się więc niezbędnym wprowadzeniem, odkryciem i usystematyzowaniem bogactwa i głębi prawosławnej tradycji liturgicznej, która może stać się narzędziem dla dalszych badań.

Dokonana analiza i systematyzacja wskazuje również na potrzebę kompleksowego opracowania polskiej terminologii liturgicznej uwzględniającej specyfikę liturgiczną Kościoła prawosławnego.

Wyniki niniejszych badań mogą znaleźć zastosowanie jako narzędzie wspomagające nieustanną pracę nad przekładem tekstów liturgicznych na język polski, prowadzoną przez polskich liturgistów i teologów. Praca badawcza pozwoli również na dalszą analizę tradycji liturgicznych Kościoła prawosławnego. Historyczny proces, analizowany w pracy badawczej jest bowiem procesem, który wciąż trwa. Rozwój dotyczy zarówno praktyki liturgicznej, pojawiania się nowych tekstów liturgicznych, uzupełnień spisów świętych jak również redakcji już istniejących ksiąg i praktyk.

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo-badawczych.

Prawosławna liturgika nigdy nie była przeze mnie traktowana wyłącznie jako dziedzina naukowa, lecz naturalnie łączyła dla mnie chrześcijańską *theoria* oraz *praxis*. W wyniku przeprowadzonych badań starałem się ukazać spójność prawosławnej teologii dogmatycznej oraz teologii tekstów liturgicznych.

Od roku 2005 nieustannie niosę posługę w parafii (w latach 2005-2006 w parafii św.św. Piotra i Pawła w Wasilkowie, od 2006 roku w parafii Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku), co sprawia, że naukowe zainteresowanie prawosławną teologią i tradycją liturgiczną, mogą realizować również w praktyce, w pracy duszpasterskiej. Dzięki posłudze kapłańskiej mam możliwość żywego kontaktu z liturgiką prawosławną, co wpływa również na wciąż poszerzający się obszar zainteresowań.

Jestem autorem 5 publikacji książkowych, 21 artykułów naukowych oraz ponad 15 artykułów popularyzujących naukę.

Główne zainteresowanie naukowe związane z prawosławną tradycją liturgiczną oraz teologią liturgiczną, prowadziły mnie również do podjęcia badań dotyczących liturgicznej strony prawosławnych sakramentów. W wyniku tych badań opublikowałem monografię **Sakrament małżeństwa. Liturgiczna symbolika i znaczenie sakramentu w Kościele prawosławnym** (Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2014, s. 144). W książce dokonałem historycznej analizy rozwoju sakramentu małżeństwa. W jej uzupełnieniu, w drugiej części skoncentrowałem się na ukazaniu kanoniczno-liturgicznego charakteru obrzędu oraz dokonałem analizy treści modlitw.

Zainteresowanie prawosławną liturgiką i teologią liturgiczną zaowocowało tłumaczeniem i redakcją klasycznego dzieła bizantyjskiego świętego hierarchy i teologa, Mikołaja Kabasilasa, które zostało wydane w roku 2009 w Wydawnictwie Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (Kabasilas Mikołaj, **Komentarz Boskiej Liturgii św. Jana Chryzostoma**, Wydawnictwo Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, tłum. ks. Marek Ławreszuk, Warszawa 2009, ISBN 978-83-60311-23-3, s. 128).

Badania związane z liturgiką, obrzędowością, liturgiką historyczną i teologią liturgiczną, zostały opublikowane w następujących publikacjach naukowych:

1. ŁAWRESZUK M., (2007) *Historyczne i liturgiczne znaczenie hymnu „Świate Tichyj”*, w: Cerkiewny Wiestnik. Kwartalnik Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, 4 2007, s. 57-63.
2. ŁAWRESZUK M., (2009) *Historyczny rozwój Typikonu jerozolimskiego i jego współczesna rola*, w: Elpis. Czasopismo teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, 11 2009, s. 167-198.
3. ŁAWRESZUK M., (2012) *Ascetyzm we współczesnej tradycji liturgicznej Kościoła Prawosławnego*, w: Vzdelávanie - Kultúra - Duchovnosť. Od homo loquens k homo spiritualis, Presov 2012, s. 121-129.
4. ŁAWRESZUK M., (2012) *Krótką charakterystyka ksiąg liturgicznych Kościoła prawosławnego*, w: Prawosławie jako czynnik odnowy tradycyjnych wartości chrześcijańskich w Unii Europejskiej, red. dr Roman Dubec, prof. Ján Husár, Gorlice 2012, s. 234-253.
5. ŁAWRESZUK M., (2012) *Paschalia Kościoła prawosławnego: metody obliczania daty Paschy*, w: Elpis. Czasopismo teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, 14 2012, s. 217-277.

6. ŁAWRESZUK M., (2012) *Nabożeństwa chrześcijańskie w IV wieku na podstawie „Konstytucji Apostolskich”*, w: Elpis. Czasopismo teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, 14 2012, s. 133-153.
7. ŁAWRESZUK M., (2012) *Praktyka liturgiczna Ławry św. Sawy Uświęconego*, w: Wiadomości Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej, 1 (70) 2012, s. 12-15.
8. ŁAWRESZUK M., (2012) *Cykl dobowy w Kościele pierwszych wieków*, w: Cerkiewny Wiestnik. Kwartalnik Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, 1/2012, s. 11-19.
9. ŁAWRESZUK M., (2013) *Mnich i teolog – charakterystyka Świętych Braci na podstawie tekstów liturgicznych*, w: Elpis. Czasopismo teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, 15 2013, s. 57-61.
10. ŁAWRESZUK M., (2013) *Poszukiwanie przyczyny różnic cerkiewnosłowiańskiego i polskiego tłumaczenia tekstu anafory Liturgii św. Bazylego Wielkiego*, w: Latopisy Akademii Supraskiej, vol. 3, Białystok 2013, s. 67-84.
11. ŁAWRESZUK M., (2014) *Wpływ Edyktu Mediolańskiego na rozwój chrześcijańskiej tradycji liturgicznej*, w: Rocznik Teologiczny ChAT, LVI, z. 1/2014, s. 73-88.
12. ŁAWRESZUK M., (2014), *Różnice związane ze wspomnieniem świętych na proskomidii. Analiza rozbieżności współczesnych liturgicznych praktyk z perspektywy potrzeb Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, w: Elpis. Czasopismo teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, 16 2014, s. 87-94.
13. ŁAWRESZUK M., (2014), *Interpolacje w modlitwie epiklezy bizantyjskich anafor św. Jana i św. Bazylego*, w: Elpis. Czasopismo teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, 16 2014, s. 33-41.
14. ŁAWRESZUK M., (2014) *Invocation of Holy Spirit in anaphora of Saint John Chrysostom and Saint Basil the Great*, w: Studia Oecumenica, 14 2014, s. 195-212.

Dzięki pracy dydaktycznej w Prawosławnym Seminarium Duchownym w Warszawie miałem możliwość opracowania nowego programu wykładów z liturgiki, które realizowałem w latach 2009-2013.

Oprócz artykułów naukowych zagadnienia związane z liturgiką i teologią liturgiczną, zostały przedstawione w artykułach popularno-naukowych:

1. ŁAWRESZUK M., (2005) *Wiosna duchowa. Znaczenie Wielkiego Postu na podstawie wybranych tekstów Trodionu Postnego*, w: Wiadomości Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej, 1 (42) 2005, s. 4-6.
2. ŁAWRESZUK M., (2006) *Dzień św. Wita*, w: Przegląd Prawosławny 9 (255) 2006.
3. ŁAWRESZUK M., (2007) *Zmartwychwstanie*, w: Przegląd Prawosławny 7 (265) 2007.
4. ŁAWRESZUK M., (2012) *Teologia w języku*, w: Przegląd Prawosławny 11 (329) 2012, s. 28-30.
5. ŁAWRESZUK M., (2012) *Wielki Post a Wielki Tydzień – kilka uwag liturgicznych*, w: Przegląd Prawosławny 3 (321) 2012, s. 10-12.
6. ŁAWRESZUK M., (2012) *Konieczność oddawania czci Bogu*, w: Przegląd Prawosławny 2 (320) 2012.
7. ŁAWRESZUK M., (2012) *O konieczności modlitwy*, w: Przegląd Prawosławny 1 (319) 2012.
8. ŁAWRESZUK M., (2013) *Eucharystia a Pascha*, w: Przegląd Prawosławny, 6 (336) 2013, s. 40-42.
9. ŁAWRESZUK M., (2013) *Ślub – formalność, tradycja czy sakrament?*, w: List informacyjny. Pismo Bractwa Młodzieży Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej, nr 3 (90) 2012, s. 22-27.

Zagadnienia związane z prawosławną liturgiką, liturgiką historyczną i teologią liturgiczną przyczyniły się również do wygłoszenia gościnnych wykładów i odczytów popularyzujących tematykę w kręgach naukowych i religijnych. Wśród licznych wykładów wymienię: